

жасай келіп: «Музыка халықтың мәдениеті, олардың рухани дәрежесі ұлтына, нәсіліне, жаратылыс ерекшеліктеріне тәуелді емес, мекеніне, ауа-райына, ас-арқауына т.б. материалдық, жағрафиялық, саяси жағдайларға байланысты болады», – деген заманынан озық туған тоқымды басшылыққа алады [5, 98 б.]. Ортақ білім, ортақ ойдың бастамасы, ол қандай да бір өнер түрімен байланысты. Мысалы, оған өнердің тәжірибе жүзінде қолданысы жатады. Оны ойлап тапқан адамдар белгілі бір аймақта немесе мемлекетте тұрғандарымен табиғи ұқсастықтары, сыртқы кейпі, дене тұрғысы ұқсас болуы мүмкін. Оның жан дүниесінің, тіпті мінезінің ұқсастығы болуы ғажап емес. Әл-Фарабидің қалыпты адамдардың білу, сезу қабілетінің олардың түр-түсіне, ұлтына қарамай бір-бірінен алшақ кетпейтіні туралы пайымдарының тағылымдық мәні бар. Ұлы ғалымның тағылымы музыканың барлық халыққа ортақтығы, яғни ұлтаралық сипаты болып табылады. Рухани-мәдени таным арқылы, тарихи сана негізінде патриоттық сезім, отаншылдық рух қалыптасатыны белгілі. Әсіресе бүгінгі жастарды отаншылдық рухта тәрбиелеу мемлекеттік идеологияның темірқазығы болуы тиіс. Ұлттық негізі мықты бұл жас буын терең білімімен әлемдік рухани кеңістікте өзін еркін сезініп,

мәдени-философиялық категориялар арқылы ойлайтынымен ерекшеленеді.

1. *Әбу Насыр әл-Фараби. Музыка туралы үлкен кітап / Ауд. Ж. Сандыбаев. – Алматы: Колор, 2008. – 751 б.*

2. *Серов А.Н. Критические статьи. – М., 1976. – Т.3. – 405 с.*

3. *Рейсс. Малая история музыки. – Краков, 1965. – 201 с.*

4. *Құрманалиева А.Д. Әбу Насыр әл-Фарабидің философиялық іліміндегі әлеуметтік танымның онтологиялық және әдіснамалық негіздері: филос.ғ.к. дисс.: 09.00.03. – Алматы, 2003. – 133 б.*

5. *Көбесов А. Әбу Насыр әл-Фараби. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 176 б.*

6. *Даукеева С. Философия музыки Абу Насра Мухаммада аль-Фараби. – Алматы: Фонд Сорос – Казахстан, 2002. – 352 с.*

7. *Әл-Фараби. Китабу әл-мусика әл-кабир. – Cairo: The arab writer, 1967. – 1608 б.*

8. *Матякубов О. Фараби об основах музыки Востока. – Ташкент: Фан, 1986. – 86 с.*

В статье рассматривается проблемы музыки аль-Фараби.

In the article it is considered a Al-Farabi's music.

А.А. Жұмашова

ОТЫРАР ӨРКЕНИЕТІНІҢ РУХАНИ МӘДЕНИЕТІ

Отырар мемлекеттік археологиялық қорық – музейі, этнография бөлімінің меңгерушісі

Отырар бүкіл шығысқа кеңінен танымал, Ұлы Жібек Жолының бойында орналасқан қала. Сырдарияның орта ағысындағы суармалы құнарлы алқап.

Отырар өлкесі Республикамыздағы өзіндік орны бар туристік орталық болып табылады. Сырдария мен Арыс өзендерінің екі жағасында бірімен – бірі иініресіп тұрған тарихи – мәдени ескерткіштердің әрқайсысы өз алдына ашық аспан астындағы музей іспетті.

Көптеген тарихи деректер мен соңғы кездегі археологиялық қазба, зерттеулер мұнда отырықшылық пен жер өңдеудің нәтижесінде көне замандарда қала салу мәдениетінің едәуір дамығандығын дәлелдеп отыр. Далалық өркениеттің бесігі болған Қазақстанның көне қалалары Х – XII ғ.ғ. гүлденіп мәдениет, ғылым мен өнер шыңына жетіп, қолөнер, сауда дамуымен қатар далаларында диханшылық пен мал шаруашы-

лығы өркен жайды. Қалалардың дамуында Ұлы Жібек-Жолы басты рөл атқарды. Сол Ұлы Жібек жолы бойындағы қалалардың ең ірі дамығаны, мәдениеті мен әдебиеті, сәулеті мен дәулеті артқан көне Отырар қаласының өркендегенін археологиялық қазба жұмыстары барысында табылған көне сарайлар мен мешіттердің орны, моншалардың орны т.б. көрсете алады.

Отырар Ұлы Жібек Жолы арқылы Үнді, Қытай, Византия т.б. мемлекеттермен үнемі ғылыми, мәдени, экономикалық, дипломатиялық байланыста болып қалаларында ғылымы мен мәдениеті, сауда өндіріс, далаларында егін, мал шаруашылығы қатар дамыған әлемдік мәдениеттің ірі орталықтарының бірі болды. Дүниеде теңдесі жоқ ұлы ойшыл Әбу Нәсір әл – Фарабидің туылған жері, сонымен қатар әулиелі қасиетті орындарымен ерекшеленеді. Отырарда отыз баб, Түркістанда түмен баб, Сайрамдағы сансыз баб, ең үлкені Арыстанбаб деп дәріптелеген бүкіл мұсылман қауымына белгілі

шейх Қожа Ахмет Яссауидің ұстазы Арыстанбаб осында жерленген. Арыстанбаб тек Отырар өңіріне ғана емес бүкіл түркі әлемінің исламдануына септігін тигізген ірі тұлға болған.

Отырар тарихқа Отырар өркениеті деген атпен еніп [1, 5 б.] қазақ еліне оның ежелден ақ қалыптасқан мемлекеті мен саяси хал ақуалының белгісі ғылым мен мәдениеттің жалғасы болған Отырарда қатар қанат жайған мәңгі өшпейтін адамзаттың заттық және рухани асыл мұраларын қалдырды.

Отырар жайында көне грек оқымыстысы Птолемей, араб пен парсының, түркінің жиһан кезген атакты географтары шежіреші тарихшылары Әбу Исхақ Әл – Истахри (899-952), Әбу Райхан Мұхаммед ибн Ахмед әл – Бируни (X – XI), Шамс Ад – Дин Әбу Абд Алла Мұхаммед әл – Мақдиси (X ғ.), Якут әл – Хамауи, Әбу Джағхар Мұхаммад ат – Табари (923), Из ад Дин Әбул Хасан Әбу Ибн әл – Асир (1161-1234), Фазлала Рашид ад – Дин (1247-1318), Әла ад – Дин Ата Малик Жуаини (1226-1283) Мұхаммед бин Ахмед әл –Насауи (1245) т.б. картаға түсіріп, тарихи деректер жазып қалдырды.

Ал, біздің заманымызда Отырар тарихын В.В Бартольд, А.К.Кларе А.А. Черкасов А.Н.Бернштам, Е.И.Агеева, Г.И.Пацевич, Ә.Марғұлан, А.Машанов, К.Ақышев, К.М.Байпақов, Л.Б.Ерзакович, А.Әлімов, А.Алтаев, Ө.Жәнібеков, Ә.Дербісәлиев, А.Жұмашов, М.Қожаев т.б. зерттеді. Сондай – ақ әдебиет тарихында Д.Досжанов, Х.Әдібаев, О.Сүлейменов, М.Шаханов Отырар тарихына қалам тартты.

Дүниежүзілік ғылым мен мәдениетте өшпес із қалдырған ғұлама бабамыз Әбу Нәсір әл – Фараби және оның арғы – бергі ізбасарларның XIX-XX ғ.ғ. әдебиет сахнасына шыққан Мәделіқожа Жүсіпқожаұлы, Майлықожа Сұлтанқожаұлы, Жүсіпқожа Шайқысламұлы, Ергөбек Құттыбайұлы, Мырзабек Байжанұлы, Айтбай Белгібайұлы, Садуақас Жақашұлы, Байбосын Күзенбайұлы, Елейсіз Байырбекұлы, Балтабай Тебейұлы, Тәушен Әбуова, сынды өнер иелерінің әлемдік поэзияның алыбы Мұхтар Шаханов пен халық ақыны Әселхан Қалыбекованың, аса көрнекті сазгер, ән жанрының майталманы, Қазақстанның халық әртісі Шәмші Қалдаяқов сынды өнер иелерінің отаны. Отырар рухани мәдениетіміздің дамыған, қалыптасқан және оның біздің заманымызға жеткен көптеген ескерткіштері сақталған аймақ.

Қаракөнешек маңынан табылған тұтқалы құмырадағы, Отырардан табылған су құбырындағы, құлпытастағы, ыдыстардағы жазулардан Отырарда көне төл жазу мәдениетіміздің дамығандығын аңғаруға болады.

Отырарда медресе, үлкен кітапхана болған.

Отырар кітапханасының кітаптары туралы Бипай «Шайбани–немесінде» (XV-XVI ғ.ғ.) Бұхар тарихшысы Рузбихан Отырардың қолжазба кітаптары Сығанаққа дейін таратылған десе, ел аузында Отырар кітапханасы туралы не бір аңыздар сақалған.

Ата-бабасынан пұтқа табынуды мирас еткен Отырар тұрғындары IX-X ғ.ғ. мұсылманданды. Бүкіл мұсылман қауымына белгілі шейх Ахмет Яссауидің ұстазы Арыстанбаб осында дәріс берді және қайтыс болып жерленді. Осы Арыстанбаб кесене мешітіндегі кітаптар өткен ғасырдың 30–шы жылдарына дейін сақталып, кейін «қызылдардың қырғыны» кезінде Арыстың Сырдарияға құяр сағасындағы жиде тоғайына апарылып тасталған кітаптардың Бұхара медресесінің түлегі Әбусейіт Оңарбайұлы сақтап қалған бір парасы Оңтүстік Қазақстан облысы Отырар ауданындағы Әбу Нәсір әл-Фараби музей кітапханасының қорында сақтаулы тұр. Кітапхана қорында ХҮІІІ, ХІХ, ХХ ғасырларда Дели, Мысыр, Ыстамбұл, Қазан, Ташкент т.б. қалаларда басылып шыққан, көшірілген «Тафсир әл - Құран», «Құран – Кәрім», «Кәлем Шариф», Ибн Ахмад Захиди аударған «Шарифат Ұлағаты», ғұлама Фазалдың «Шарифат сақтаушысы», «Раддул Мұхтардың» 2-3-4 томдары, «Жами ал-Рамуз», «Шарх Жами», «Шарифат кітабы», «Пайғамбарлар тарихы», «Мың бір хадис», «Шарифат ұраны», «Емшілік кітабы», «Араб тілінің грамматикасы», «Қайырымдылық дәлелдері», «Турки хажнама», «Диуани Физкли», «Диуани Хафиз», Сопы Аллаярдың «Өлеңдері», Қожа Ахмет Иасауидің «Диуани Хикметі», Шәдітөре Жаһангерұлының «Алты бармағы» т.б. парсы, түркі, татар, қазақ тілдеріндегі қолжазба кітаптар болған. Көпшілігіне «Арыстанбабқа» деп атап жазылып, мұсылман әлеміне белгілі жиырма қаридың тарихын жазған Садықұлы Молда Фахрудиннің мөрімен куәландырылған.

Отырар аймағында «Қобыланды », «Шора», «Едіге», «Мұңлық - Зарлық», «Қамбар батыр» т.б. қисса – жырлары туған. Ә.Диваевтың ел аузынан жазып алған фольклор нұсқаларына қарағанда бұл аймақта ауыз әдебиетінің көптеген үлгілері сақталған.

Отырарлық ақын – жыраулар шығыс жырларын аударып жатқа алып жырлаған. Мәселен, Майлықожа ақын арабтардың Иракпен соғысын баяндайтын «Зарқұм» дастанын қазақшалап жазып алып жырлап жүрген. Аталған дастанның қолжазба нұсқасын ғалым Әселхан Оспанұлы Оңтүстік Қазақстан облысы Отырар ауданындағы Әбу Нәсір әл – Фараби музейіне тапсырды. Қазір қолжазба музей қорының құнды жәдігерлері қатарында сақтаулы.

Отырарлық ақын Садуақас Жақашұлының «Оңтүстік Қазақстанның қысқаша тарихы» деген тарихи – этнографиялық қолжазба еңбегінде Отырардағы ойын – сауықтың көптеген түрлері аталады. Олар «Айт тойы», «Құдалар ойыны», «Бәдік», «Ойын - тойы», «Көкпар ойыны», «Өлең ойыны», «Тартыс ойыны», Ұсақ ойындар: «Тоғызқұмалақ», «Дойбы ойыны», «Асық ойыны», «Бестоп», «Алаш ойыны», «Аксүйек ойыны» т.б.

Садуақас Жақашұлы шығармашылығын тұңғыш зерттеп, ғылыми жүйелеген, заманалап үлкен оқиғаларға да үн қосқан тарихи тақырыпқа да қалам тартқан Оңтүстік Қазақстан облысына белгілі ақын Рахманқұл Бердібай. Ол былай деп жазады: Өз шығармаларында заманалық үлкен оқиғаларға үн қосқан, тарихи тақырыпқа да қалам тартқан Отырар алқабында дүниеге келген ақын. Садуақас Жақашұлы еңбектері әлі зерттеле қоймаған.[2, 15 б.]

Отырар рухани мәдениетіміздің әлемге әйгілі өкілдері шыққан өлке. Олардың топ жарғаны Әбу Нәсір әл-Фараби. Әбу Нәсір Мұхаммед ибн Тархан ибн Узлах әл-Фараби /870 жылы Отырар қаласының маңындағы Оқсызтөбені маңында дүниеге келді, 950 жылы Сирия, Шам /Отырардан шыққан ұлы ойшыл, энциклопедист - ғалым, «екінші ұстаз /Әл Мұғаллим ас Сани/», Шығыстың Аристотелі атанған ғұлама. Әбу Нәсір әл-Фараби сауатын Отырар медреселерінің бірінде ашқан. Шаш, Самарканд, Бұхара, Мешһед, Нишапур, Рей, Исфahan, Харран, Бағдат қалаларының медреселерінің бірінде білімін жалғастырған.

Тарихи деректер бойынша Әбу Нәсір әл-Фараби 70-ке жуық тіл білген. Философия, логика, этика, тіл білімі, жаратылыстану, география, математика, медицина, музыка салаларынан 164 трактат жазып қалдырды. Оның ғылым мен өнердегі үлкен дүниесі - оның музыкасы. Музыка теориясына арнап бірнеше еңбек жазған: «Музыканың ұлы кітабы», «Музыка жайлы талдау», «Ырғақтардың классификациясы», «Ғылымдардың шығуы». Оның музыка теориясына арналған үлкен еңбегі деп бағалаған Әбу Нәсір әл-Фарабидің бұл еңбегінің көшірмесін Оңтүстік Қазақстан облысы Отырар ауданындағы Әбу Нәсір әл-Фараби музейіне 1967 жылы Каирде басылып шыққан нұсқасын және арабша қолжазбасын тапсырған фарабитанушы Ақжан Машанов болатын. Ақжан Машанов әл-Фарабиді таныту арқылы қазақ халқының ежелгі музыкалық мұраларын, музыкалық аспаптарын да жария етті, сол арқылы елдің салт-дәстүрін, рухани өресін, өнерге көзқарасын айқындап берді. Әбу Нәсір әл-Фараби өз еңбегінде математикалық тәсілдер пайдаланып музыкалық дыбыстарды тұңғыш

қағаз бетіне түсірген. «Музыканың ұлы кітабы» атты трактатында музыкалық дыбыс сипаты, оның құрылымын, музыканың жақсы жақтары мен оның тәрбиелілік мәнін жан-жақты ашып көрсетеді. Ол осы кітабында жер бетінде адам баласының дауысынан асқан әуезді үн жоқ екеніні айтады. Үн деңгейін математикалық тұрғыда есептеп, музыканың теориялық жағына мән берген. Ғұлама ғалым қазақ домбырасына ұқсас аспапты ойлап тауып, сол аспапта өзі ойнаған, бір қызығы Әбу Нәсір әл-Фарабидің айтуына қарағанда қазіргі домбыраға ұқсас тамбурлардың бұрын тұрақты және жылжымалы пернелері болған.

Музыка ғылымдары туралы еңбегінде Әбу Нәсір әл-Фараби музыканың емдік қасиетінің зор екенін, оның тәрбиелік мәнінің бар екенін айта келе, оның адам денесіне жағымды, жағымсыз ететін жақтарына талдау жасады, музыка адамның жанын тәрбиелейді деп жазады.

Қазақ халқының музыкалық аспаптары арқылы музыка мәдениетінің дамығаны белгілі. Халықтың аспаптық мәдениеті өте ерте заманнан бері қалыптаса батаған, қазақ халқының музыкалық аспаптарының құрылымы, дыбыс ерекшеліктері, ойнау тәсілдері басқа халықтардікінен өзгешелігімен ерекшеленеді.

Орта Азия мен Оңтүстік Қазақстанда ойын – сауық қойылымдары мен театр өнері ерте ортағасырда кең тараған. Жазба деректерде музыканттар, сиқыршылар, актерлер т.б. өнер иелері жайында жазылған. Сондай-ақ олардың бейнелері бізге бедерлер, қыштан жасалған бұйымдар, терракоталар, жапсырма бұйымдар арқылы жетті. Оңтүстік Қазақстанда театр өнерінің дамығанын Құйрықтөбеден ежелгі Кедер қалашығында қазба жұмыстары барысында табылған X-XI ғ.ғ. тән бетперде, XI-XII ғ.ғ. тән қыш ыдыстар, ағаш тақтайшалар арқылы біле аламыз. Сопакша және дөңестеу болып келген бетперденің биіктігі 20 см., ені 12 см. Оның ішкі жағында қалыпқа келтіру кезінде қалған саусақ іздері бар. Бетпердедегі көз бен ауыз орындары тар тесік түрінде кесіліп жасалған. Дөң мұрыны мен қастары томпайтылып берілген, ал құлақтары жабыстырылған.[3, 196 б.]

IX-X ғ.ғ. кең тараған музыкалық аспаптың бірі үрмелі саз аспабы сазсырнайдың ең алғашқы түпнұсқасын 1968 жылы Отырар қаласының орнынан өлкетанушы, тарихшы, музей адам атанған Асантай Әлімов тапқан. Сазсырнай саз балшқтан белгілі үлгідегі қалыпта екі сұлбада жасалып біріктіріледі. Кептіріліп ойықтары ойылып, 960 градус ыстықта күйдіріліп, сыртына глазурь жағылады. Аспапты күйге келтіру үшін әуелі үрлеуге

арналған ойықта сазсырнайдың ерінге тақалатын тұсының оң жағынан сәл солға қарай қиғаштау ояды. Сонда шанақ қуысына бағытталған ауа ішкі еренуге тиіп, толқын пайда болады. Шанаққа тиген ауа толқыны жаңғырып, дыбыс шығады. Дыбысты қажетті биіктікте алу үшін белгілі бір көлемде аспаптың бүйірінен ойықтар жасалады. Ойықтарды саз балшықпен үлкейтіп немесе кішірейту арқылы дыбыс қуаты төмен не жоғарылатылады. [4, 320 б.] Ол туралы өнер зерттеуші, ғалым Б.Сарыбаев былай деп жазады: Отырардан табылған сазсырнай маған жеткізілді. Меңгеру әрекетінде ол аспаптан әуелі үш дыбыс шығарды. Екінші октаваның ми-бемоль, фа, соль ноталарына сәйкес, Төменгі ойығын жауып ойнағанда ми – бемоль, сол ойығын жартылай ашқанда фа, ал толық ашқан кезде соль ноталарына сәйкес дыбыстар шығады. Осыдан кейін Отырар сазы атты фольклорлық-этнографиялық ансамблін құру туралы ой туған екен. Бұл аспаптың кеңінен қолданылуына көп еңбек сіңірген педагог - музыкант Өтебай Сахов болатын. Сазсырнайдың тұсауын кескен халық әртісі Нұрғиса Тілендиев еді. Отырардан шыққан сазсырнайды қайта жетілдірген отырарлық суретші, керамист Кендебай Қарабалов болатын, оның жасап шығарған осы музыкалық аспабымен кез келген әндерді орындауға болады. Ертеде сазсырнайдың дыбысын құстардың дауысына немесе табиғатта кездесетін түрлі дауыстарға келтіріп ойнаған.

Қазақстан тарихында, қазақ халқының тұрмыс-салтын, мәдениетін, өнерін қалптастыруда Отырар өркениетінің орны ерекше. Отырар өркениетінің ғылым мен өнердегі жетістіктері – дүниежүзілік ғылым мен мәдениетте өшпес із қалдырған ғұлама бабамыз Әбу Нәсір әл-Фарабидің үлкен дүниесі музыка теориясына арнап жазған жоғарыда аталған еңбектерінен, Отырардан табылған әуездік аспаптардан, Құйрықтөбеден табылған ойыншы бетпердесінен, қыш ыдыстардағы өрнектерден

осы өңірлерде музыка мәдениетінің, рухани мәдениетіміздің дамығандығын көрсетеді. XIX – XX ғ.ғ. өмір сүрген өнер иелері – Мәделіқожа Жүсіпқожаұлы, Майлықожа Сұлтанқожаұлы, Жүсіпбекқожа Шайқысламұлы, Ергөбек Құттыбайұлы, Мырзабек Байжанұлы, (Қызыл жырау), Садуақас Жақашұлы, Балтабай Тебейұлы, Байбосын Күзенбайұлы, Елеусіз Байырбекұлы, Тәушен Әбуова, әлемдік поэзияның алыбы Мұхтар Шаханов, Қазақстанның халық ақыны Әселхан Қалыбекова, аса көрнекті сазгер, ән жанрының әйгілі майталманы, Қазақстанның халық әртісі Шәмші Қалдаяқов сынды өнер иелерінің өзі осындай дәстүрдің жалғасы деуге негіз болардай.

1. Жәнібеков Ө. Ежелгі Отырар. – Алматы: Рауан, 1996. -5 б.

2. Бердібаев Р. Садуақас ақын. Жұлдыз. – Алматы. 1983. – 15 б.

3. Байпақов К. Қазақстанның ежелгі қалалары. – Алматы: Аруна, 2005. -196 б.

4. Отырар энциклопедия. – Алматы: 2005. 320 б.

5. Ақышев К. Ертедегі ескерткіштер елесі. – Алматы: Қазақстан, 1976. 69 б.

6. Байпақов К. Ежелгі және ортағасырлардағы Отырар. – Алматы: Қазығұрт, 2007. 61 б.

В статье представлены исследования по духовной культуре Оtrarской цивилизации. Показано прогрессивное влияние Великого шелкового пути на социально-культурное развитие Оtrar и других городов Казахстана. Рассмотрены исторические и философские аспекты становления личности Великого мыслителя Востока Абу Насыра аль-Фараби.

The paper presents research on the spiritual culture of Otrar civilization. The progressive impact of the Silk Road on the social and cultural development of Otrar and other cities of Kazakhstan was shown. The historical and philosophical aspects of Otrar phenomenon - a great Orient thinker Abu Nasir Al-Farabi were discussed.

К.Ә. Бияздыкова

АДАМГЕРШІЛІК ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ ЖЕТІЛДІРУ БАҒЫТТАРЫ

Халық даналығы «Өзін-өзі билеген ел бақытты, өзін-өзі таныған ер бақытты», – дейді. Тәуелсіздік мемлекеттің егемендігімен мағынаға ие болса, рухани егемендікпен мәні толығырақ. «Өзінді-өзің таны» тезисі адамның рухани кемелденіп, ақиқат білім иеленуінің кепілі

ретінде сан ғасырлар бойы ғұламалар тарапынан айтылып келеді. Мәселен, батыс философиясы адамның өзіне назары ауып, – «өзін-өзі танудың» өзектілігі артуын Сократпен байланыстырады. Шығыс мұсылман ғылымы «өзін-өзі тануды» екідүние бақытын иеленіп, рухани